

М. А. ФРОНЖУЛО

РОЗКОПКИ ЖИЛИХ КОМПЛЕКСІВ НА СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ ПОСЕЛЕННІ ПОБЛИЗУ с. ПЛАНЕРСЬКЕ (1954—1955 рр.)

Дослідження ранньосередньовічних археологічних пам'яток Східного Криму, проведені за останні десятиріччя, встановили наявність певного поживлення економічного й культурного життя в цьому районі в VIII—IX ст.

На руїнах античних міст (Тірітака, Ілурат) виникають нові поселення¹. Розвивається і досягає великих розмірів поселення біля с. Планерське (кол. Коктебель)².

Біля с. Морське (кол. Капсіхор) в той час існував ремісничий центр³ з великим, за масштабами раннього середньовіччя, гончарським виробництвом, розрахованим на широкий збут морським шляхом. На жаль, ці важливі пам'ятки вивчені ще недостатньо. Питання про культуру і етнічний склад місцевого населення по суті залишається спірним⁴, оскільки для його рішення немає ще достатньої кількості матеріалу. Необхідні широкі археологічні дослідження із залученням порівняльного матеріалу як території, де поширені пам'ятки салтівської культури, так і інших районів Північного Причорномор'я.

Охоронні розкопки на середньовічному поселенні біля с. Планер-

¹ В. Ф. Гайдукевич, Археологические памятники Боспора и Херсонеса, МИА, № 4, 1941, стор. 32; його ж, Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг., МИА, № 25, 1952, стор. 134; його ж, Памятники раннего средневековья в Тиритаке, СА, VI, 1940, стр. 190; його ж, Раскопки Илурата, Тиритаки и Мирмекия, КСИИМК, вып. XIV, 1952, стор. 110.

² Н. С. Барсамов, Сообщение об археологических раскопках средневекового городища в Коктебеле в 1929—1931 гг., Феодосия, 1932. Автор помилково датував поселення XI—XII ст.; В. П. Бабенчиков, Итоги исследования средневекового поселения на холме Тепсень, ИАСК, М., 1958, стор. 88—146; його ж, Средневековое поселение близ с. Планерское, КСИИМК, вып. XLIX, 1953, стор. 104.

³ А. Л. Якобсон, Раннесредневековые гончарные печи в Восточном Крыму, КСИИМК, вып. 54, стор. 164; його ж, Средневековые гончарные печи в районе Су-дака, КСИИМК, вып. 60, 1955, стор. 102.

⁴ І. І. Ляпушкін відносить поселення Східного Криму, в тому числі і поблизу Планерського, до салтівської культури (І. І. Ляпушкін, Славяно-русские поселения IX—XII ст. на Дону и Тамани по археологическим данным, МИА, № 6, 1941, стор. 228); В. Ф. Гайдукевич досліджені ним ранньосередньовічні поселення Тірітаку та Ілурат також відносить до цієї культури (В. Ф. Гайдукевич, Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг., стор. 134), так само вважає їх салтівськими А. Л. Якобсон (А. Л. Якобсон, Византия в истории раннесредневековой Таврики, СА, XXI, 1954, стор. 155); Н. С. Барсамов, В. П. Бабенчиков та А. П. Смирнов, навіпаки, вважають, що поселення біля с. Планерського було в основному слов'янським (Н. С. Барсамов, вказ. праця, В. П. Бабенчиков, стор. 116, А. П. Смирнов, К вопросу о славянах в Крыму, ВДИ, № 3, 1953, стор. 44).

ського в 1954—1955 рр.¹ були за своїми масштабами невеликими, але вони дали нові археологічні матеріали, які проливають світло на окремі сторони культури цього поселення.

Розкопки були проведені на східній ділянці гори Тепсень, в тому місці, де шлях, що піднімається на поселення з півночі, проходить над берегом моря по стрімкому урвищу. Археологічні дослідження, здійснені в 1929—1931 рр. Н. С. Барсамовим² і в 1949—1954 рр. В. П. Бабенчиковим³, були зосереджені на вивченні центра городища і не зачепили прибережної ділянки.

На полотні прокладуваної дороги було зачищено 155 кв. м (шість квадратів 5×5 м), і поблизу від неї закладено два невеликих розкопи площею 58 кв. м. Крім того, на північ від поселення досліджено середньовічне поховання, а на південь від нього під час розвідки відкрито невелике приморське поселення біля бухти Барахти.

В результаті зачистки полотна дороги виявлені залишки чотирьох вогнищевих ям і трьох печей, а також розвали кам'яних і сирцевих стін жилих споруд (рис. 1).

Найкраще збереглася вогнищева яма № 7 біля західної межі кв. VII (рис. 2). Акуратно викопана дзвоноподібна яма була странно обмазана глиною, яка була випалена і розтріскалася. Глибина вогнища 40 см, діаметр біля череня—62—65 см, біля верху обрізу—45 см. Черинь вогнища викладений плоскими каменями і перекритий шаром вапна з дрібною галькою (товщина обмазки 2—3 см). Вогнище заповнене золою (товщина 2—3 см) і вище неї твердою глинистою землею з дрібним каменем. Виявлені тут і вкраплення випаленої глини, а також кілька фрагментів червоноглиняної кераміки VIII—IX ст.

Інші вогнищеві ями — № 1 (кв. II), № 3 (кв. VI) і № 4 (кв. V) — збереглися тільки до висоти 15—25 см. На відміну від вогнищевої ями № 7 вони не мають кам'яного череня, вкритого вапняковою обмазкою.

В стінках біля череня вогнищевих ям № 1 і 4 лежали по окружності плоскі дикарні камені. Діаметр біля череня в ямі № 1 становив 65 см, № 3 — 58 см, № 4 — 80 см. В інших деталях вони аналогічні описаній вогнищевій ямі № 7.

Печі збереглися тільки в своїй нижній частині. Біля печі № 5 (кв. II) виявлено черинь площею 1 кв. м, обкладений з західної і південної сторін каменями; з східної сторони був розвал сирцевої стіни, північна частина зруйнована під час будівництва дороги.

Черинь являє собою опуклу вимостку, центр якої вище країв на 20 см, складену з плоских сірих (від дії вогню) каменів пісковика середнього розміру, вкритих шаром випаленої глини товщиною 4—6 см. Вимостка лежить на підсилці з щебеню і глинистої землі з уламками кераміки VIII—IX ст. При зачистці печі № 5 були знайдені фрагменти круглодонних причорноморських амфор VIII—IX ст. та сіроглиняних кухонних горшків.

Від другої печі — № 6 (кв. II) — зберігся черинь, в основному, аналогічний череню печі № 5. З північної її сторони виявлено фундамент стіни товщиною 50 см, яка йшла з сходу на захід, з західної і південно-

¹ Розкопки провадилися Кримським філіалом АН УРСР разом з Кримським обласним краєзнавчим музеєм на ділянці, де при спорудженні шосейної дороги були сильно пошкоджені археологічні пам'ятки (знято культурний шар товщиною до 1 м).

² Н. С. Барсамов, вказ. праця.

³ В. П. Бабенчиков, вказ. праця; його ж, «Отчеты о раскопках поселения близ с. Планерское в 1952, 1953, 1954 гг. Архиви ІІМК АН СРСР і відділу античної і середньовічної археології ІА АН УРСР в Сімферополі; Ю. С. Асеев, Архітектурно-археологічні дослідження в Криму, Вісник Академії архітектури УРСР, 1951, № 3, стор. 20—30.

західної сторін — розвал кам'яних стін, а з східної — розвал сирцевої кладки.

Наявність фундаментів і розвалів стін споруд поблизу печей № 5 і 6 вказує на те, що печі знаходилися всередині житлових будівель.

Залишки печі № 2 (кв. V) являють собою овальне заглиблення (глибина 30 см, довжина 115 см, ширина 80 см) з обмазаними і сильно випаленими глиняними стінками. Біля челюстей гаданої топки піч мала ширину 60 см, далі вона розширювалася до 75 см. Довжина печі з топкою — 150 см. Піч заповнена прошарками золи, вугілля і глини. Знайдені фрагменти стінок круглodonних причорноморських амфор VIII—IX ст., вінця і стінки сіроглиняних кухонних горшків, кістки великої і дрібної рогатої худоби,

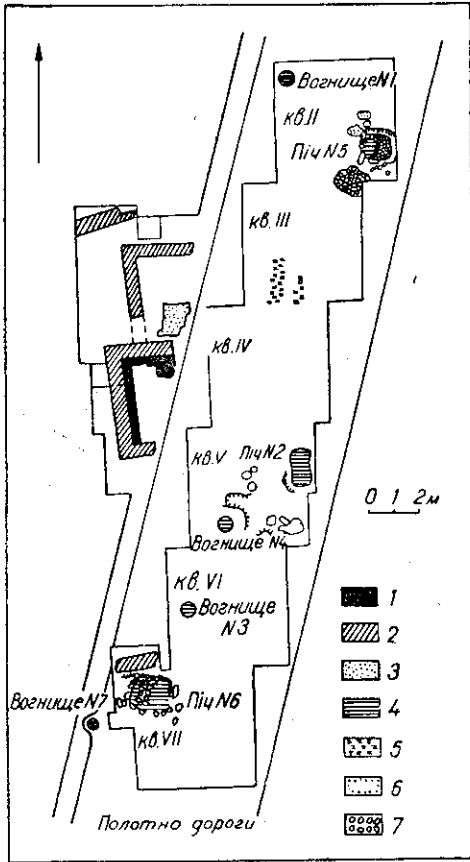

Рис. 1. План розкопу I та площі зачисток: 1 — кладки першого будівельного періоду; 2 — кладки другого будівельного періоду; 3 — кладки третього будівельного періоду; 4 — печі та вогнища; 5 — деревне порохно; 6 — розвал сирцю; 7 — кам'яні вимостки.

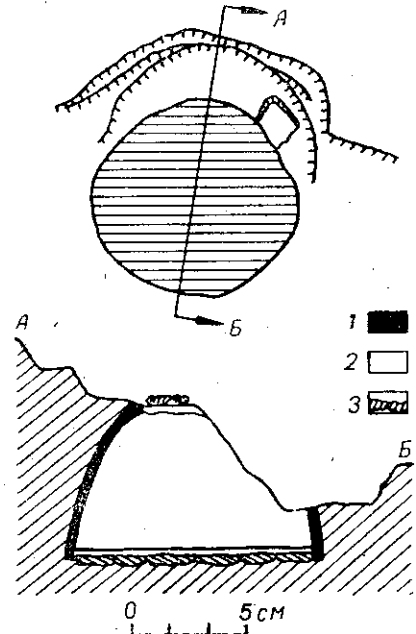

Рис. 2. План та розріз вогнищевої ями № 7: 1 — обпалена глиняна обмазка; 2 — вапняна обмазка; 3 — плоскі камені.

Біля вогнища № 4 виявлено чотири крупних заглиблення, які йшли з півдня на північ на протязі 1,25 м. Крайні заглиблення діаметром 10 см, очевидно, були основами для дерев'яних стояків. Два середніх заглиблення (діаметр 30 см, глибина 12 см) могли служити основою для круглodonних амфор. Північніше крайнього заглиблення для стояка була розчищена канавка довжиною 125 см, шириною 4—5 см, глибиною 3—5 см. Можна гадати, що ця канавка була призначена для огорожі (тин?). Весь цей комплекс являє собою, як нам здається, залишки господарського дворика з навісом; в комплекс, ймовірно, входило і вогнище № 4.

На іншій площі зачистки виявлені окремі плями випаленої глини, залишки сильно перетлілого дерева, скупчення вугілля, невеликі розвали сирцю і каменю. В основному знахідки відносяться до VIII — першої

половини X ст. Деякі знахідки датуються VII ст.: такою є невелика бронзова пряжка типу, відомого з могильника Суук-Су¹.

На площі невеликого розкопу (45,5 кв. м), закладеного поблизу дороги, відкриті залишки жилих споруд трьох будівельних періодів (рис. 3).

На глибині 1—1,2 м від сучасної поверхні простежені залишки кам'яних бутових фундаментів шириною 50 см, висотою в один камінь і розвалів стін загальною довжиною 9 м, очевидно, двокамерної жилої споруди першого будівельного періоду (фундаменти лежать на материкі). Тут знайдені фрагменти сіроглиняних горшків і круглодонних ам-

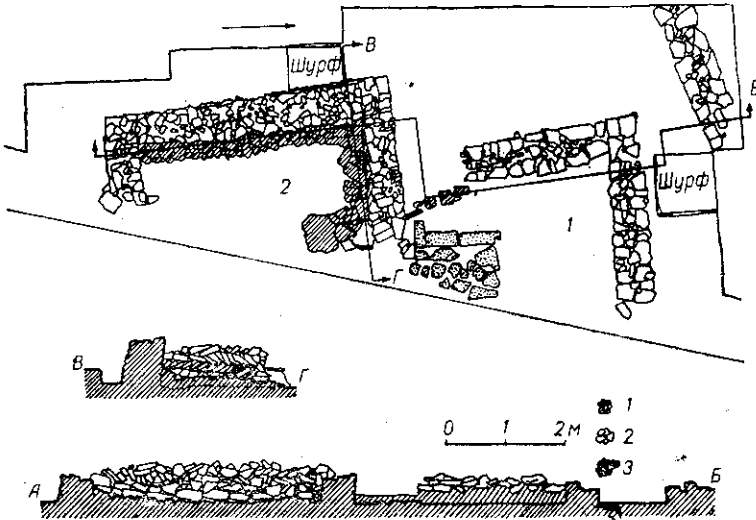

Рис. 3. План та розрізи розкопу I.

1 — перший будівельний період; 2 — другий будівельний період; 3 — третій будівельний період.

фор причорноморського типу VIII—IX ст. з високою шийкою і масивними овальними ручками. Керамічні збори дають можливість датувати будівельний період VIII—IX ст.

До другого будівельного періоду (IX—перша половина X ст.) відносяться стіни товщиною 0,5 м від двокамерного жилого будинку з буттового каменю (глибина залягання 0,80—0,90 м). Нижня підощва фундаменту лежить безпосередньо на розвалі першого будівельного періоду.

Прямокутний в плані будинок орієнтовано по сторонах світу. Внутрішня довжина приміщення № 1 — 3,5 м, приміщення № 2 — 3,8 м. Наявна ширина, враховуючи фундамент на банкеті дороги, становила відповідно 3,5 і 4,4 м (східна частина будинку була знищена при спорудженні дороги, рис. 4).

Стіни приміщення № 1 збереглися на висоту 20—25 см, стіни приміщення № 2, складені в «ялинку», збереглися на висоту 50—60 см (рис. 5). На стіку західної (приміщення № 1) і північної (приміщення № 2) стін зачищено дверний проріз (?) шириною 1,2 м. Тут знайдено кілька десятків дрібних уламків грубої темно-червоної черепиці з широкими масивними бортиками і водозливними валиками, звичайної для поселень IX—X ст. Ця знахідка дозволяє твердити, що будинок мав черепичну покрівлю і, ймовірно, глинобитну підлогу. Шар глини товщиною 30—40 см простежувався по всій площі приміщень № 1 і 2.

¹ Н. И. Репников, Некоторые могильники крымских готов, ИАК, вып. 19, 1906, табл. X, 21.

Виявлено велику кількість фрагментів кераміки — круглодонних причорноморських амфор з короткою шийкою і вінцями, які трохи виступали над ручками (VIII—IX ст.), плоскодонних глеків з високою шийкою і плоскою ручкою (IX—X ст.), невеликих глечиків типу ойнохой і сіроглиняних кухонних горшків з суцільним рифленням.

Керамічний матеріал датує поселення № 1 і 2 IX—першою половиною X ст.¹

На північ від приміщення № 1 на глибині 20 см від сучасної поверхні виявлено фундамент шириною 60 см від споруди № 2, яка збереглася

Рис. 4. Загальний вигляд розкопу I.

на висоту 20 см. Фундамент, складений з крупних бутових каменів, досліджено на протязі 2,5 м — далі він уходить в північний і західний борти розкопу.

Невелика кількість зустрінутих тут фрагментів кераміки (амфор і глеків), однакових із знайденими в приміщеннях № 1 і 2, дозволяє віднести споруду № 2 до другого будівельного періоду (IX—перша половина X ст.)².

До третього будівельного періоду відноситься кам'яна споруда в середині приміщення № 1, яка являє собою вимостку площею в 1,5 кв. м з трьох тесаних вапнякових каменів (один з них, оброблений під руст, має розміри 74×26×20 см), впущених в глинобитну підлогу, і плоских дикарних каменів, які примикають до них з сходу. На іншій площі приміщення № 1 виявлено на глибині 50 см від сучасної поверхні глинобитну підлогу; на ній знайдено три бронзові джучідські монети поганої збереженості (XIV—XV ст.)³.

В субструкції підлоги виявлено велику кількість фрагментів червоноглиняної і сіроглиняної кераміки VIII—X ст., а в одному місці, поблизу північної стіни — два уламки полив'яних мисок (полива зелена, черепок червоний) XIV—XV ст.⁴ Всередині приміщення № 2, біля пів-

^{1, 2} А. Л. Якобсон вважає, що ця кераміка не виходить за межі IX ст.

³ Монети визначені А. А. Биковим.

⁴ За визначенням А. Л. Якобсона.

нічної стіни, на глибині 50 см від сучасної поверхні знайдена бронзова джучідська монета XIV—XV ст.

В дерново-гумусованому шарі, що перекривав приміщення № 1 і 2, трапилося декілька фрагментів полив'яної кераміки XIV—XV ст. (полива буро-зелена, черепок червоний). Поблизу північно-західного кута приміщення № 2 знайдено череп коня на кам'яному підвищенні, очевидно, будівельну жертву чи оберег.

Таким чином, третій будівельний період, пов'язаний з використанням і, можливо, перебудовою приміщення № 1 другого періоду, відно-

Рис. 5. Розкоп 1. Північна стіна приміщення № 2.

ситься до XIV—XV ст., що вказує на існування тут невеликого поселення і в пізньосередньовічний період.

На розкопі II площею 12,5 кв. м, розташованому в 70 м на південь від розкопу I, виявлена частина двору з кладовою і частиною стіни VIII—IX ст. (рис. 6).

Біля східного боку на глибині 5—10 см від сучасної поверхні відкрита кам'яна кладка в «ялинку», яка збереглася на висоту 40 см і має ширину 55 см. Вона пересікає розкоп з південного сходу на північний захід на протязі 2 м.

Кладка в «ялинку» неодноразово зустрічалася на Тепсенському поселенні. Вона аналогічна кладкам жилих будинків Тірітаки¹ і Мірмекія². Розміри і плани цих споруд також близькі, що дає можливість говорити про спільність будівельних прийомів і типів жител ранньосередньовічних поселень Східного Криму.

На південний захід від стіни, в 2 м від неї, на глибині 0,45 м від сучасної поверхні, в шарі глини і дрібного щебеню знайдені на місці два піфоси, вкриті плоскими кам'яними кришками. Перший піфос — веретеноподібний, виготовлений стрічковою технікою (висота 1,1 м). Щільно до нього, із заходу, стояв другий піфос — кулеподібний, з високими і

¹ МИА, № 25, 1952, стор. 127.

² Там же, стор. 177.

широкими вінцями, висотою 0,9 м, найбільшим діаметром корпусу 0,75 м (рис. 7). Черепок темно-червоного кольору. Піфос по шийці прикрашений пальцевими косими вдавленнями у вигляді ком, а по плічках — врізною подвійною хвилею. Піфос такої своєрідної форми трапився вперше. На його тулові є графіті у вигляді хрестів з роздвоєними кінцями, які мали значення оберегів (рис. 8). Прямую аналогію їм дає клеймо на денці ранньосередньовічного сіроглиняного горшка з Тірітаки¹.

Між піфосами і стіною лежав кам'яний наличник вікна (довжина 66 см, ширина внутрішньої вирубки 39 см, висота 35 см). Поблизу, на глибині 35 см від сучасної поверхні, знайдено декілька крупних уламків стінок третього піфоса і кам'яну форму у вигляді плоского прямокутника (7,3×6×1,5 см) для відливання ювелірних виробів. Форма зроблена

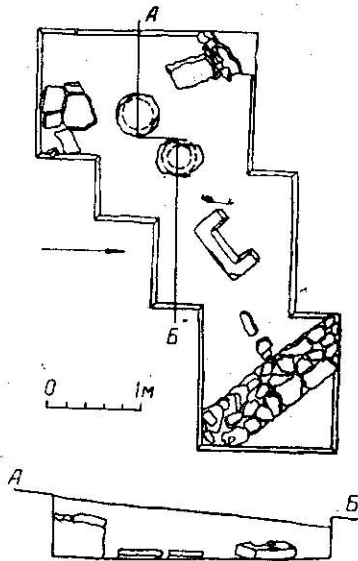

Рис. 6. План та розріз розкопу II.

10 см
Рис. 7. Кулеподібний піфос з розкопу II.

з місцевого метаморфізованого сланцю. З одного, добре відшліфованого боку вирізані поглиблення для відливання трьох прикрас поясного набору з литниками — одним довгим, другим коротким: двох прямокутних бляшок з рослинним орнаментом і однієї серцевидної бляшки. По кутах — чотири отвори для штифтів. Аналогічні бляшки знайдені на Салтівському могильнику².

Друга кам'яна форма для відливання ювелірних виробів (табл. I, 1, 3), знайдена в 50 м від першої, також виготовлена з місцевих порід сланцю. Вона являла собою плоский прямокутник (6×4×1,5 см), з одного боку якого вирізані поглиблення для двох овальних серег з підвісками у вигляді двох і трьох кульок з спільним литником; з другого боку матриці вирізано майже круглий медальйон. Форма не закінчена, немає і литника. Серги такого типу з одною підвіскою у вигляді трьох кульок типові для Салтівського могильника³ (табл. I, 2).

¹ В. Ф. Гайдукевич, Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг., стор. 105, рис. 126. Подібні зображення часто трапляються на невеликих сарматських дзеркалах з петльоподібними ручками, знайдених на Кубані і Керченському півострові і датованих першими століттями нашої ери (див. Э. И. Соломоник, Сарматские знаки Северного Причерноморья, К., 1959).

² Н. Я. Мерперт, О генезисе салтовской культуры, КСИИМК, вып. XXXVI, 1951, стор. 24, рис. 2.

³ Там же.

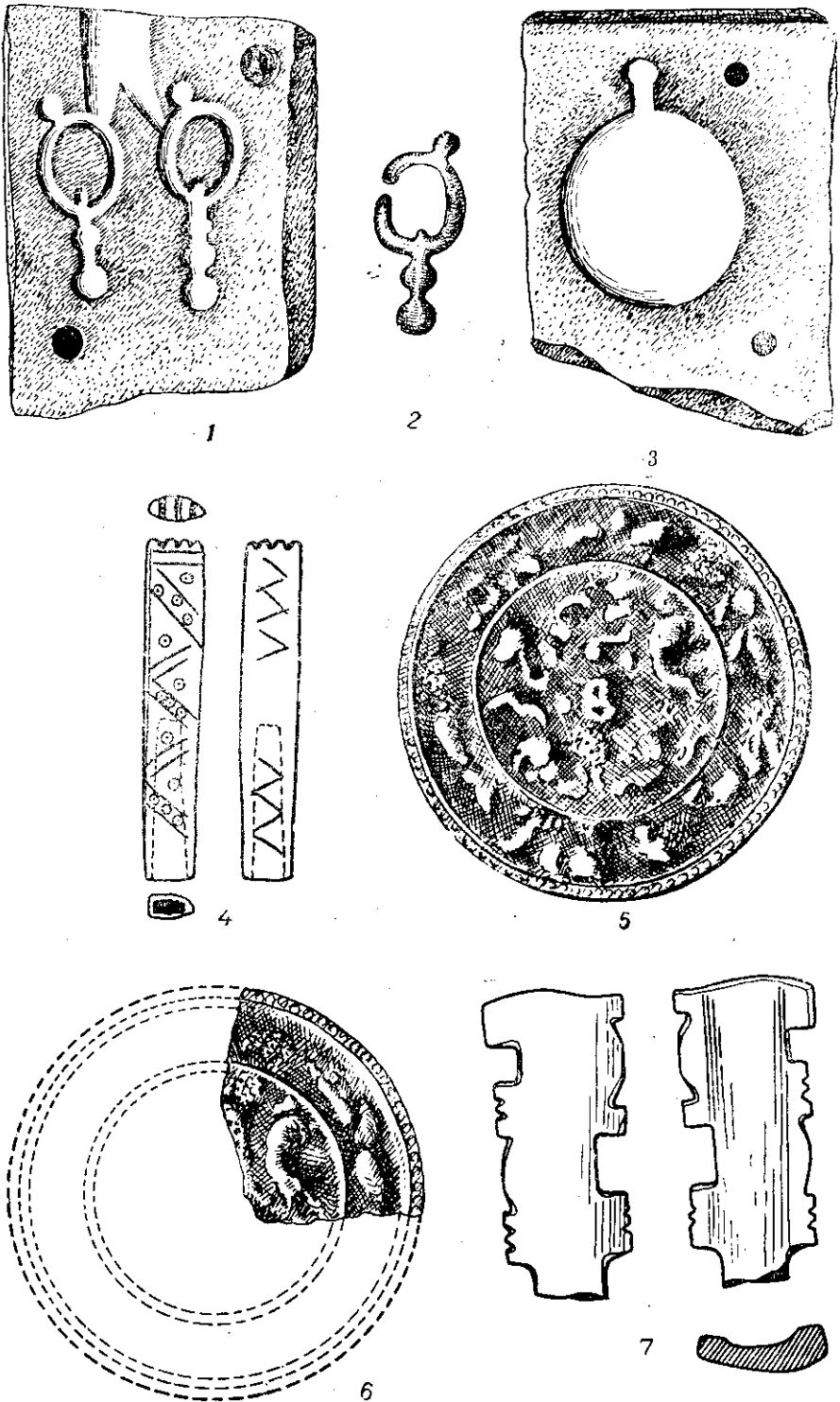

Табл. 1. Середньовічне поселення поблизу с. Планерське.

1, 3 — кам'яна форма для відливки серег та медальйона; 2 — серга з Салтівського могильника; 4 — кістяний штамп для нанесення на посуд гребінчастого орнаменту, 5 — бронзове дзеркало з Салтівського могильника, 6 — уламок бронзового дзеркала (с. Планерське), 7 — кістяний штамп-лекало для профілювання керамічних виробів. 1, 3, 5, 6 — н. в.

Серед знахідок привертає увагу уламок бронзового дзеркала з рослинним орнаментом (табл. I, 6), який знаходить собі повну аналогію в матеріалі Салтівського могильника (табл. I, 5)¹, і фрагменти залізного серповидного інструмента — косаря чи серпа.

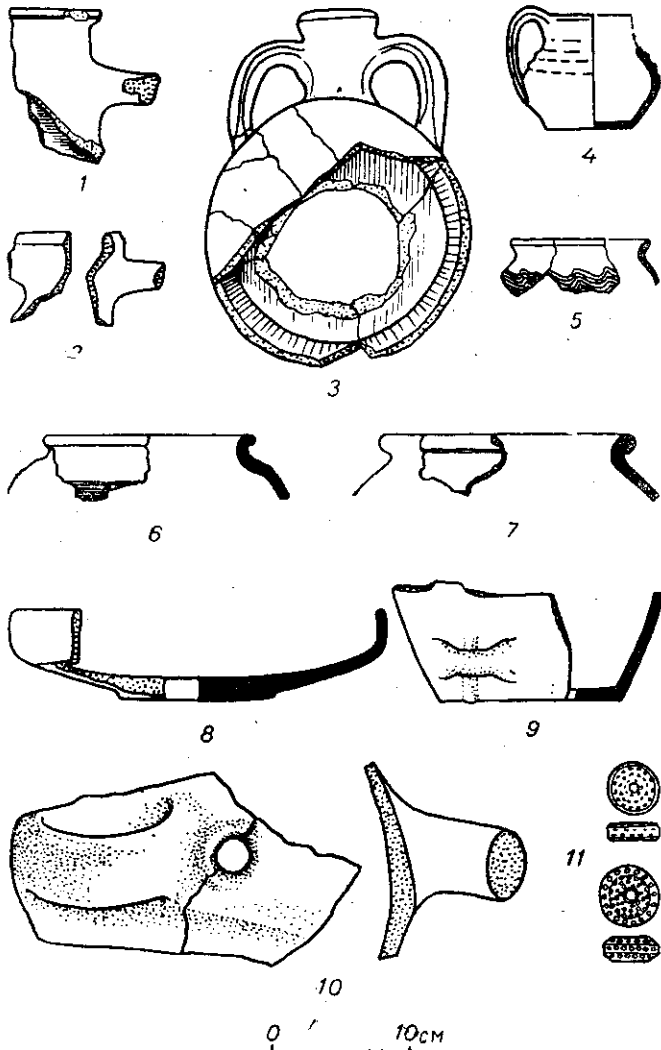

Табл. II. Середньовічне поселення поблизу с. Планерське.

1, 2 — уламки амфор. 3 — в'ючна фляга, 4 — горщик з плоскою ручкою, 5—7 — вінця кухонних горщиків, 8 — полив'яна миска, 9 — посудина з ручкою для підвішування, 10 — стінка посудини з ручкою та отвором для зливу, 11 — пряслиця.

На площі розкопу знайдено фрагменти кераміки VIII—IX ст.: стінку круглодонної причорноморської амфори з масивною реберчастою ручкою, вінця і тулово великої сіроглиняної піфосоподібної посудини (діаметр вінця 24 см, тулова — 45 см), орнаментованої по вінцях і плечиках косими насічками, виконаними гребінчастим штампом, а по тулову — широкими, слабо виявленими смугами; тут же знайдена частина тулова невеликої (діаметр 8 см) товстостінної ліпної сіроглиняної по-

¹ В. А. Бабенко, Дневник раскопок 1911 г., Тр. XV АС, т. I, 1912, стор. 471, рис. 58.

судини біконічної форми з перехватом посередині. Знайдена також частково пошкоджена червоноглиняна в'ючна фляга (табл. II, 3). Такі ж фляги транилися на поселенні в 1949 р.¹ Фрагменти аналогічних за формою фляг знайдені при розкопках гончарських печей біля с. Морського²,

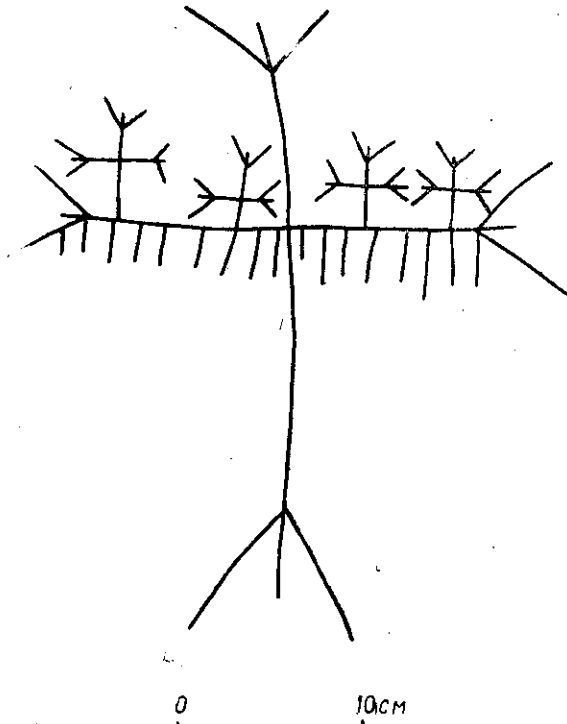

Рис. 8. Графіті та стінці піфоса з розкопу II.

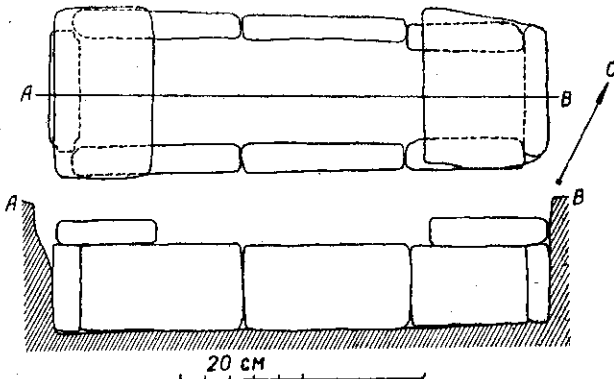

Рис. 9. Плиточне поховання.

а також на відкритому у 1955 р. середньовічному поселенні біля с. Мілове³.

В 1955 р. на північ від поселення, на ділянці, де в 1929—1930 рр. Н. С. Барсамовим був виявлений середньовічний могильник⁴, при піднятті плантажу відкрито християнське поховання, обкладене плитами.

¹ Фонди Кримського обласного краєзнавчого музею.

² А. Л. Якобсон, Средневековые гончарные печи в районе Судака, стор. 109.

³ Фонди відділу античної і середньовічної археології ІА АН УРСР, Сімферополь, М.—Л., 1955, № 34.

⁴ Н. С. Барсамов, вказ. праця, стор. 7.

Внутрішні його розміри: довжина 1,82 м, ширина 0,43—0,34 м. Поховання, влучене в ґрунт на глибину 0,60 м (рис. 9), було повністю пограбоване ще в середньовічний час. Воно датується VIII—IX ст., судячи з аналогічних плиточних могил, знайдених у 1929—1930 рр. по сусідству і в 1950—1952 рр. — у великій базиліці на поселенні¹.

Під час розвідки в 4 км на південь від с. Планерського, між бухтами Сердоліковою і Барахти, на скелі Слон (відрог гори Кара-Даг), відкрито невелике середньовічне поселення з керамічним матеріалом IX—X і XIV—XV ст. В центрі бухти Барахти підвищується над водою окрема скеля, за якою при негоді можуть укриватися легкі гребні і парусні судна. Доступ з суші до стоянки важкий. Жителі могли добиратися сюди переважно морським шляхом і використовували це місце, очевидно, лише для тимчасового перебування під час рибної ловлі.

Можна сподіватися, що в результаті поглибленої розвідки слабо вивченого в археологічному відношенні району с. Планерського кількість невеликих, поки що не відкритих середньовічних поселень значно зросте.

За два роки охоронних розкопок знайдено досить велику кількість знахідок, головним чином кераміки (понад 3000 фрагментів).

На дослідженій прибережній ділянці поселення в VIII—першій половині X ст. в основному вживалася проста червоноглиняна керамічна тара і столовий посуд. Тара різноманітна: піфоси, амфори, плоскодонні глеки з високою шийкою і з плоскою ручкою, в'ючні фляги. Необхідно відмітити переважання амфор — понад 50% від всіх знайдених фрагментів.

Уламки амфор представлені двома типами. Перший тип має яйцевидний корпус, високу шийку, яка розширюється вниз, вінця з плоским краєм і масивними ручками з виступаючим подовжнім ребром (табл. II, 1), що сполучається з шийкою в 2—3 см нижче вінець. Другий тип має також яйцевидний корпус, але менший за розмірами, з короткою шийкою і овальними ручками (табл. II, 2). Стінки амфор реберчасті і гладкі. На деяких є дрібне зональне рифлення. Розкопки гончарських печей біля с. Морського (Чобан-Кале)² і в Місхорі³ переконливо довели, що ці типи причорноморських амфор вироблялися у великій кількості в згаданих гончарських центрах. Крім описаних вище піфосів знайдені фрагменти двох або трьох з плоскими високими вінцями, виготовлених в стрічковій техніці.

Червоноглиняні глеки з високою шийкою і плоскою ручкою, в тому числі чорносмолені в IX—X ст. типові для Криму і Тамані. На нашій ділянці вони трапилися в незначній кількості (1,5%).

Простий столовий червоноглиняний посуд (28%), виготовлений з добре відмученої глини, представлений найбільше в дрібних уламках. Можна говорити про дві його форми: перша — невеликі і середні за розміром горшки, в основному з прямими вінцями, друга — невеликі глеки типу ойнохой.

До першої групи належить невеликий горщик (табл. II, 4) з борізчатою поверхнею і плоскою ручкою з пальцевидним вдавленням у верхній її частині. Горщик цього типу знайдений на поселенні вперше. На денці добре видні сліди зрізування ниткою, що вказує на використання ножного гончарського круга (такі зрізування траплялися неодноразово). Діаметр вінець 7,5 см, найбільший діаметр тулова 10 см, діаметр денця 6 см, висота 8 см, ширина ручки 2,3 см.

¹ В. П. Бабенчиков, вказ. праця, стор. 112.

² А. Л. Якобсон, Раннесредневековые гончарные печи в Восточном Крыму, стор. 168; його ж, Средневековые гончарные печи в районе Судака, КСИИМК, вып. 60, 1955, стор. 108; його ж, Византия в истории раннесредневековой Таврики, стор. 155, 158.

³ В. П. Бабенчиков, Отчет о раскопках гончарной печи в Мисхоре в 1955 г., Архив відділу античної і середньовічної археології ІА АН УРСР.

Досить численними є кухонні чорні горшки (16%), виявлені в більшості в уламках — головним чином вінця і стінки. Черепок в зламі темно-сірий або чорний. Судячи з фрагментів, переважна більшість горшків була зроблена на гончарському крузі; формою і орнаментациєю рифлення вони, в основному, аналогічні кухонним горшкам, які раніше зустрічалися на поселенні¹.

Вінця різноманітні (табл. II, 5, 6, 7): відігнуті назовні з зворотним загином, відігнуті назовні із загином, майже прямі, орнаментовані защипами. Траплялася орнаментация вінця наколами — гребінчастим штампом.

По тулову горшки найчастіше орнаментовані суцільним рифленням, в деяких випадках — зональним, дрібним гребінцем і рідкими горизонтальними смугами — подвійними і одиничними, на плечиках зустрічається суцільна і проста хвиля.

Фрагментарність уламків дозволяє встановити тільки діаметр вінця горшків, в основному 16—20 см, деякі горшки з защипами по вінцях — до 30 см. Глина має значні домішки піску і черепашки — для вогнетривкості.

Лощений посуд представлений незначною кількістю уламків (0,5%). Це — стінки посудин, орнаментовані горизонтальними коричневими лощеними смугами. На одному з фрагментів є уламок овальної ручки. Черепки в зламі коричнево-сірі. Цікавий фрагмент ліпної чорнолощеної площки (?) на кільцевому піддоні. Діаметр краю 12 см. Черепок в зламі темно-сірий. Таким чином, лощений посуд, в протилежність салтівським поселенням, не типовий для Планерського.

Крім різноманітного посуду знайдено три пряслиця з добре відмученої глини. Одне з них — біконічне, із зрізаними верхівками і з циркульним орнаментом, друге — циліндричне, з трикутними насічками, а уламок третього пряслиця — з одного боку плоского, з другого біконічного — без орнаменту (табл. II, 11). Знайдено два пряслиця з чорного шиферу.

Наведений матеріал переконує, що кераміка VIII—X ст. з розкопок на поселенні цілком аналогічна кераміці ранньосередньовічних поселень Східного Криму² як щодо форм, так і в процентному співвідношенні — переважання круглодонних амфор, наявність значного процента кухонних горшків з рифленням і хвилястим орнаментом, малий процент лощених посудин і майже повна відсутність ліпної кераміки.

Серед знахідок VIII—X ст. виділяються два знаряддя, очевидно, пов'язані з гончарським виробництвом. Це — штамп для нанесення гребінчастого орнаменту на стінки посудин (табл. I, 4), який має вигляд кістяної сплющеної рукоятки з прорізним гребінцем на вузькому кінці і поглибленням для вставки черенка ножа на другому. Орнамент з одного, сплющеного боку складається з подвійної ламаної лінії і кружечків з крапками, з другого боку — з відрізків ламаної лінії. Другий штамп-лекало призначався для профілювання керамічних виробів. Він має вигляд кістяної пластини з фігурними вирізами на бокових сторонах (табл. I, 7).

Полив'яна кераміка, знайдена під час розкопок, датується XIV—XV ст.³ Всього знайдено 12 уламків з зеленою поливою різних відтінків і 4 — з світло-коричневою. Колір всіх черепків у зламі — червоний. Більшість уламків не мають прикрас, лише два фрагменти з світло-зеленою і два — з світло-коричневою поливою мають рисунки, виконані врізною лінією, у вигляді заштрихованих овальних і гострокутних фігур (на фрагменті з зелено-жовтою поливою) або спіральних ліній, в середині яких є дрібні трикутні насічки (на фрагменті великої миски з буро-

¹ Н. С. Барсамов, вказ. праця, стор. 2, табл. IV; В. П. Бабенчиков, вказ. праця, стор. 114, рис. 39.

² В. Ф. Гайдукевич, Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг., стор. 127.

³ За визначенням А. Л. Якобсона.

зеленою поливою, табл. II, 8, рис. 10), або у вигляді двох концентричних кругів (на двох фрагментах з світло-коричневою поливою).

Велике значення мають знайдені в районі розкопок, біля північно-західного підніжжя гори Тепсень, уламок ніжки чернолакової посудини IV ст. до н. е. і фрагменти ніжок пізньоантичних гостродонних амфор¹.

Рис. 10.

З іншого підйомного матеріалу цікаві декілька фрагментів кераміки VIII—X ст., вперше знайденої на поселенні:

1) дно і стінка широкої плоскодонної червоноглиняної посудини, яка мала біля дна горизонтальну овальну ручку для підвішування (табл. II, 9). Черепок в зламі червоний;

2) уламок стінки великої посудини з горизонтальною ручкою і круглим отвором для підвішування або зливу (табл. II, 10);

3) уламок шийки великого сіроглиняного глека з ойнохоевидним

носконом, орнаментований двома горизонтальними врізними смугами і, нижче їх, слабо помітними дрібними вертикальними смугами у вигляді трикутників. Черепок у зламі сірий.

Крім того, в районі розкопок трапилися уламки гончарських водопровідних труб з внутрішнім діаметром 12 см. Можливо, що в пізньосередньовічний час на поселенні був водопровід.

При визначенні кісткового матеріалу² виявлене переважання кісток великої і дрібної рогатої худоби, наявність деякої кількості кісток свині і мінімальної — коня. Це співвідношення окремих груп тварин як у ранній (VIII—перша половина X ст.), так і в пізній (XIV—XV ст.) періоди життя на поселенні було майже однаковим.

Можна припустити, що в ці два періоди населення було стійко і надовго осілим. Наявність одиничних кісток коня свідчить про те, що місцеві жителі цих тварин для їжі не використовували. В свою чергу це посередньо вказує на панування християнства серед основної маси середньовічного населення на території с. Планерського³.

Проведені роботи дають підставу зробити деякі попередні висновки.

1. Підйомний матеріал античного часу дозволяє поставити питання про існування на горі Тепсень або поблизу від неї античного поселення, можливо, Афінеона⁴.

¹ Знайдені і визначені П. М. Шульцем. У Феодосійському музеї зберігається велика колекція уламків античного посуду — чернолакового і, головним чином, чернолакового, зібрана М. Волошиним на Тепсені і поблизу його.

² Кістковий матеріал з розкопок 1954 р. визначався Н. К. Верещаниним і В. І. Цалкіним.

³ В. П. Бабенчиков, вказ. праця, стор. 107.

⁴ Гавань Афінеон згадується в Періплі Псевдо-Арріана (V ст. н. е.): «від Феодосії до пустинної гавані Афінеона або гавані скіфо-таврів 200 стадій» (Псевдо-Арріан, § 78). В Періплі Арріана (II ст. н. е.) є вказівка на залишений порт скіфо-таврів, розташований між Феодосією і Лампадою (район сучасної Алушти). «Звідси (тобто до Феодосії — М. Ф.) 200 стадій від покинутого порту скіфо-таврів» (Арріан, § 30). На підставі підрахунку відстані В. П. Бабенчиков висловив припущення, що Афінеон знаходився в районі сучасного с. Планерського (В. П. Бабенчиков, Итоги исследования средневекового поселения на холме Тепсень, ИАСК, М., 1958). Такої ж думки дотримується і А. С. Секиринський (А. С. Секиринский, Очерки истории Сурожа IX—XV вв., Симферополь, 1955, стор. 9). А. Л. Якобсон вважає, що поселення поблизу с. Планерського «виникло, можливо, на місці якогось

2. Будівельні залишки, полив'яна кераміка XIV—XV ст. і джучідські бронзові монети цього ж часу дають можливість висловити припущення, що на місці ранньосередньовічного поселення, яке припинило своє існування в середині X ст., в XIV—XV ст. виникає невелике пізньосередньовічне поселення, можливо, генуезька Калієра¹.

3. Розкопки жилих споруд виявили наявність двох будівельних періодів в межах VIII—першої половини X ст. Такі ж два періоди встановлені і для центральної частини поселення². Це дозволяє говорити про існування двох основних будівельних періодів на всій площі ранньосередньовічного поселення.

Жилі будинки в східній частині поселення, складені з каменю і сирцю, в основному, аналогічні будинкам в центральному районі поселення³. Для будівельної техніки характерним є прийом кладки кам'яних стін в «ялинку».

5. На прибережній ділянці, можливо, знаходилися і ремісничі майстерні. Кам'яні форми для литва прикрас, виготовлені з місцевих порід сланцю, свідчать про ювелірне виробництво. Штампи-лекала для нанесення орнаменту на посуд вказують на гончарське виробництво.

Попередній аналіз матеріалів ранньосередньовічних поселень Східного Криму (Тірітака, Ілурат) і порівняння їх з матеріалами поселення біля с. Планерського дають можливість висловити припущення про спільність культури цих поселень (тип жилих будинків, кераміка, християнський обряд поховань). Очевидно, культура цих поселень у Східному Криму була створена місцевим сарматизованим населенням, яке уціліло після загибелі Боспорського царства⁴ і в якійсь мірі зберегло ремісничі традиції пізньої античності.

Про це свідчить наявність розвинутого гончарського виробництва (піфоси, амфори, глеки типу ойнохой та ін.), будівельні прийоми (кладка в «ялинку») і наявність ювелірного виробництва, яке здавна процвітало на Боспорі.

Червоноглиняна кераміка, головним чином тара, і, можливо, ювелірні вироби вивозилися звідси в численні салтівські поселення на Дону та Дінці. Менш ймовірно, що з цих поселень вироби поступали в Крим.

Таким чином, ранньосередньовічні поселення Східного Криму було б неправильно називати салтівськими. Ми зустрічаємо тут тільки окремі елементи цієї культури (лошений посуд, прикраси). Разом з тим ми можемо говорити про тісні зв'язки населення Східного Криму з носіями салтівської культури.

Дослідження етнічного складу населення цього району надзвичайно утруднене в зв'язку з повсемісним встановленням християнського поховального обряду. Нівелювання місцевих етнічних особливостей в поховальному обряді особливо яскраво виявилось в факті широкого розповсюдження в Криму і на Кавказі плиточних могил.

В цих умовах вирішення питання про культуру і етнічний склад населення Східного Криму в епоху раннього середньовіччя вимагає нових широких археологічних досліджень та залучення великого порівняльного матеріалу.

античного міста» (А. Л. Якобсон, Раннесредневековые гончарные печи в Восточном Крыму, КСИИМК, вып. 54, 1954, стор. 164).

¹ Цієї думки дотримувався А. Бертъе-Делагарт (ИТУАК, № 58, стор. 31).

² В. П. Бабенчиков, вказ. праця, стор. 107.

³ Там же, стор. 105.

⁴ Гунський розгром не викликав припинення життя на території Боспора. На місцях сіл та міст Боспора виникли нові поселення, наприклад, Пантікапей на межі IV—V ст. знову стає важливим торгово-ремісничим центром (В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, М.—Л., 1949, стор. 484).

**РАСКОПКИ ЖИЛЫХ КОМПЛЕКСОВ НА СРЕДНЕВЕКОВОМ
ПОСЕЛЕНИИ БЛИЗ с. ПЛАНЕРСКОЕ
(1954—1955 гг.)**

Резюме

Охранные раскопки на средневековом поселении близ с. Планерское (б. Коктебель) в 1954—1955 гг. были проведены на восточном, прибрежном участке горы Тепсень.

Исследование двухкамерного, прямоугольного в плане, жилого дома выяснило наличие на поселении двух строительных периодов в пределах VIII—первой половины X вв. Для строительной техники этого времени характерен прием кладки стен «в елку».

Строительные остатки, поливная керамика и джучидские монеты XIV—XV вв. свидетельствуют о том, что на месте раннесредневекового поселения, прекратившего свое существование в середине X в., в XIV—XV вв. возникает небольшое позднесредневековое поселение, может быть, генуэзская Калиера.

На прибрежном участке в VIII—первой половине X вв. были ремесленные мастерские. Каменные формы для литья украшений (серьги и бляшки), изготовленные из местных пород сланца, свидетельствуют о ювелирном производстве, а штампы-лекала для нанесения орнамента на сосуды указывают на гончарное ремесло. Найденная здесь керамика VIII—X вв. вполне аналогична керамике раннесредневековых поселений Восточного Крыма как в отношении форм, так и в процентном соотношении (преобладание круглодонных амфор, наличие значительного процента кухонных горшков с рифлением и волнистым орнаментом, малый процент лощеных сосудов и почти полное отсутствие лепной керамики).

Анализ материалов раннесредневековых поселений Восточного Крыма (Тиритака, Илурат) и сравнение их с материалами из с. Планерского дают возможность выдвинуть предположение об общности культуры этих поселений (типы жилых домов, керамика, христианский погребальный обряд).

По всей вероятности, данная культура была создана местным сарматизованным населением, уцелевшим после гибели Боспорского царства и в какой-то степени сохранившим ремесленные традиции поздней античности.

Красноглиняная керамика, главным образом тара и, возможно, ювелирные изделия, вывозилась отсюда в многочисленные салтовские поселения на Дону и Донце.

Раннесредневековые поселения Восточного Крыма нельзя назвать салтовскими (отсутствуют характерные салтовские погребения и дома). Мы встречаем здесь только отдельные элементы этой культуры (лощенная посуда, украшения). Вместе с тем мы вправе говорить о тесных связях населения Восточного Крыма с носителями салтовской культуры.

Исследование этнического состава населения этого района чрезвычайно затруднено в результате повсеместного установления христианства, что привело к нивелировке местных этнических особенностей в погребальном обряде.

Для решения сложного вопроса о культуре и этнической принадлежности населения Восточного Крыма в эпоху раннего средневековья потребуются новые широкие археологические исследования с привлечением обширного сравнительного материала.